

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozijum Duhovna kultura Ilira : [Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982]: Symposium Culture Spirituelle des Illyriens

Benac, Alojz (urednik)

1984.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/820>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

Knjiga LXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 11

SIMPOZIJUM

DUHOVNA KULTURA ILIRA

[Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982]

Redakcioni odbor:

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ I EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik

ALOJZ BENAC,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik

ENES EKIĆ

Sarajevo

1984

TONE KNEZ

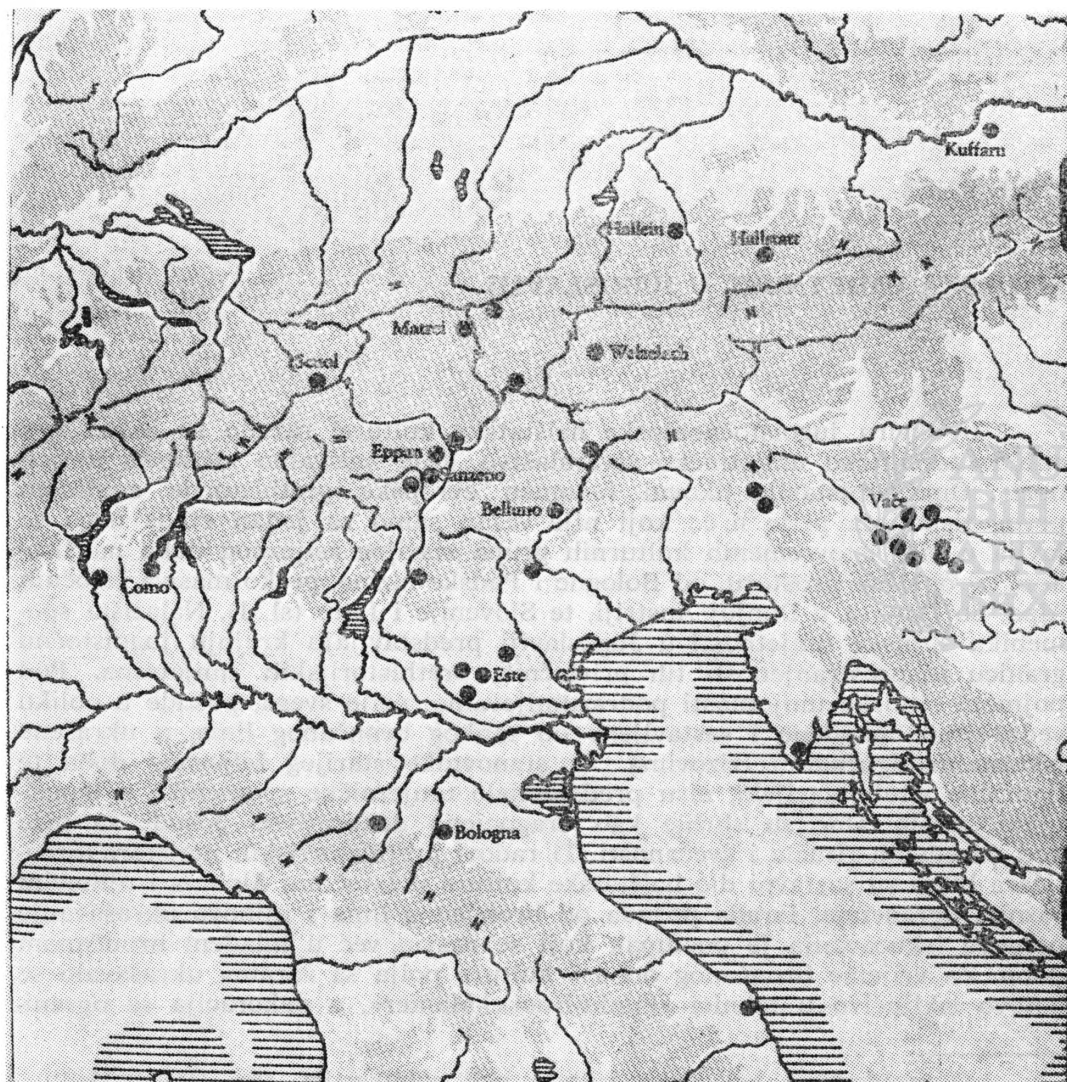
SITULSKA UMJETNOST U JUGOSLAVIJI

U okviru jugoistočnoalpske halštatske kulture¹ razvilo se jedno specifično toreutičko umjetničko stvaralaštvo, koje nazivamo »situlska umjetnost«. Ona predstavlja likovni fenomen evropske prethistorije sredinom prvog tisućljeća prije n.e., koji nije vezan samo za jedan etnos nego se javlja u više istovremenih kulturnih grupa starijeg željeznog doba na širokom evropskom prostoru, od Bologne i Padske nizine, preko masiva Istočnih Alpa, do Dunava u Donjoj Austriji, te Slovenije i Istre (sl. 1). Nalazišta spomenika situlske umjetnosti u Jugoslaviji predstavljaju krajnju jugoistočnu granicu rasprostranjenosti tih privlačnih prethistorijskih umjetnina. Pod pojmom situlske umjetnosti podrazumijevamo, prije svega, posude u obliku vedra-situle, izrađene i sastavljene od tankog brončanog lima, a ukrašene iskucanim figuralnim frizovima. Za stanovnike starijeg željeznog doba te figuralne situle, zacijelo, nisu predstavljale umjetničke spomenike u današnjem smislu. One su služile kao dragocjeno dekorativno posuđe za piće kod određenih rituala i svečanosti. Ti radovi prethistorijskih majstora-toreutičara bitan su sastavni dio halštatske kulture u Istočnim Alpama i njihovim južnim ograncima. Izrada posuda od brončanog lima i njihovo ukrašavanje pomoću iskucavanja je postupak koji se razvio već u mlađem brončanom dobu. Za vrijeme brončanog doba i kulture polja sa žarama ukrašavalo se gotovo isključivo u tehnici »Punkt-Buckel-Manier«, a dekoracija se ograni-

¹ O problemima halštatske kulture vidi publikacije: Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit (Steyr 1980). — Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981). — E. Lessing, *Hallstatt. Bilder aus der Frühzeit Europas*, (Wien-München 1980). — O rasprostranjenosti i granicama halštatske kulture cfr.: Krieger und Salzherren. Hallstattkultur im Ostalpenraum. Ausstellungskataloge RGZM Mainz 4 (1970) 14 ss, sl. 1. — Pregled o starijem željeznom dobu na tlu Jugoslavije daje: R. Vasić, *Kulturne grupe starijeg gvoždenog doba u Jugoslaviji*, (Beograd 1973).

čavala na geometrijske motive i vrlo stilizirane životinjske likove. U halštatsko doba prodrla je figuralna kompozicija: u prvi plan stupa čovječji lik kod svečanih radnji. Porijeklo motivnih sadržaja i način izrade ovih svojstvenih spomenika moramo tražiti u tradiciji grčkog likovnog stvaranja (realistički predstavljene scene u obliku kružnog friza, slike na vazama), koje je posredstvom etrušćansko-venetskog kulturnog kruga došlo u naše krajeve.

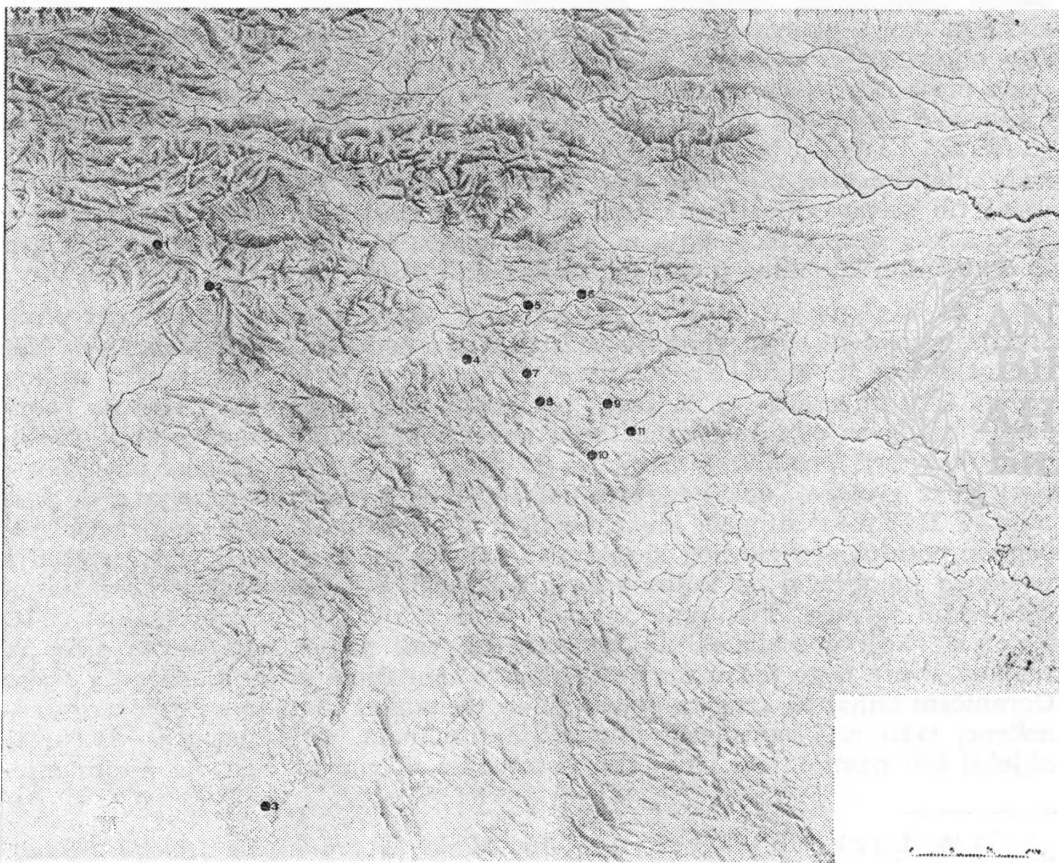
Spomenici situlske umjetnosti u Jugoslaviji (sl. 2) javljaju se na tri geografska područja:

Sl. 1: Rasprostranjenost situlske umjetnosti u Evropi (po Pauliju)

1. istarska grupa sa nalazištem Nezakcij,
2. grupa Posočje sa nalazištima Kobarid i Most na Soči,
3. dolenjska grupa sa nalazištima: Magdalenska gora, Vače, Zagorje, Stična, Valična vas, Brezje, Dolenjske Toplice, Novo Mesto.

Ti spomenici, čiji su nježni reljefi bili izrađeni hladnim postupkom sa minucioznim iskucavanjem i finom gravurom u tankom brončanom limu, a ponekad i u »Punkt-Buckel-Manier« tehnici (nalazi iz Klein-Kleina i Sesto Calende), posebno su karakteristični za sjevernoitalski i istočnoalpski prostor. Najreprezentativniji spomenici tog umjetničkog stvaranja su situle, male brončane vedrice ukrašene figuralnim frizovima, koje su služile kao luksuzno posuđe za piće. U sklop situlske umjetnosti ubrajamo i druge istom tehnikom izrađene i figurama ukrašene predmete od brončanog lima, kao, npr.: pojasne ploče, poklopce za brončane posude, nožnice, ciste, naušnice, šljemove i votivne ploče. Svi objekti situlske umjetnosti u osnovi su upotrebni predmeti korišteni, odnosno nošeni kod raznih svečanosti i obreda. Situle i ciste služile su kao posuđe za piće, pojasne ploče kao sastavni dio nošnje

Sl. 2: Nalazišta spomenika situlske umjetnosti u Jugoslaviji:

1 = Kobarid	5 = Vače	9 = Brezje
2 = Most na Soči	6 = Zagorje	10 = Dolenjske Toplice
3 = Nezakcij	7 = Stična	11 = Novo mesto
4 = Magdalenska gora	8 = Valična vas	

(možda i kao statusni simboli?), naušnice kao ukras, nožnice i šljemovi kao paradno oružje, a votivne ploče su upotrebljavali kao apotropejske amulete ili kao devocionalije. Naše poznavanje i interpretiranje situlske umjetnosti se temelji, prije svega, na figuralno ukrašenim situlama, poklopcima i pojas-

nim pločama, jer su to najreprezentativniji i najizražajniji predmeti. Ukrašeno oružje (samo nožnica iz Vača-Cvetež i šljem iz Magdalenske gore) velika je rijetkost. Mnogobrojne su životinjskim figurama ukrašene naušnice, ali one zbog svojih malih dimenzija i stereotipnih motiva (najčešće lik zeca, ponekad i psa, medvjeda i pantere) u analizi situlske umjetnosti ne dolaze u obzir. Tu se radi o šablonski izrađenom nakitu bez individualne umjetničke kreativnosti. Lik zeca mogao bi imati i simboličko značenje (zec kao simbol plodnosti).

Dolazak gostiju na konjima i kolima, dvoboji atleta i ratnika, muzička natjecanja, lov i utrke na kolima, svečane gozbe i ples, ritualno žrtvovanje i erotično veselje, jesu scene koje se ponavljaju na situlama i pojasnim pločama. Da je u svim tim prizorima riječ o određenoj svečanosti sa određenim programom (*probatio equorum, epulum, ludi*) uz raskošnu gozbu, slažu se danas uglavnom svi interpreti. Predstave nam otkrivaju jedan izrazito muški svijet u kojem žene uvijek imaju podređenu ulogu. Možda smijemo pretpostaviti da su potentni muškarci (mislimo na itifalične gole borce i radožive koitante), dobri pivci (scena poznatog uživaoca pića na situli iz Kufferna) i iskusni borci u halštatskom društvu uživali visok ugled. Sadržaj svih tih predstava nije lako odgonetnuti. Postavlja se pitanje: da li se sadržaj tih scena odnosi na kultne ili profane događaje? Da li su to prizori uživalačkog gospodskog sloja ili, pak, moramo u njima gledati gozbe i igre sa određenim ritualima u čast uglednih pokojnika?

Za W. Luckeja² i K. Kromera³ scene situlske umjetnosti predstavljaju profani život domaće aristokracije kod izvjesnih svečanosti. Nasuprot tome, H. Müller-Karpe⁴ i G. Kossack⁵ naglašavaju njihov grobni i kultni značaj. G. Kossack pretpostavlja da figuralno ukrašeno brončano posuđe sa ovim scenama treba shvatiti kao zamjenu za grobne svečanosti (*ekphora, prothesis*). Činjenica je da svi spomenici situlske umjetnosti potječu iz grobova, dok odgovarajući nalazi iz istodobnih naselja nisu poznati. A. Eibner⁶ tumači scene na figuralnim situlama kao plemenske svečanosti političko-religioznog karaktera i smatra da se u motivima primjećuje postepen preobražaj od kultnog ka profanaciji, koja završava u čisto natjecateljskim igrama. Pri tome se ona nadovezuje na interpretaciju O.-H. Freya⁷, koji u scenama na situlama ne vidi samo jednostavne slike iz realnog života nego jedan uzvišeni, idealno zamišljeni svijet vladajućeg sloja. Ograničeni tematski krug sa ponavljanim scenama i motivima i prilično ujednačene, tako reći normirane dimenzije predmeta, daju naslutiti da su ti objekti bili namijenjeni ritualnim potrebama. Kome na čast, na kojim mje-

² W. Lucke u. O.-H. Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island)*. Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962), 48 ss.

³ K. Kromer, *Situla* 20/21 (1980), 225 ss.

⁴ H. Müller-Karpe, *Das vorgeschichtliche Europa*, (1968), 143 ss.

⁵ G. Kossack, *Varia archaeologica* (Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht). Deutsche Akademie d. Wiss. zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgesch. 16 (1964), 96 ss. — Isti, *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und Fränkischer Saale*. Material. z. Bayer. Vorgesch. 24 (1970), 160 ss.

⁶ A. Eibner, *Darstellungsinhalte in der Kunst der Hallstattkultur*. U djelu: *Die Hallstattkultur*. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981), 261 ss.

⁷ O.-H. Frey, *Arheološki vestnik* 24, 1973 (1975), 626. — isti, *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag*, (1976), 584.

stima i u koje doba su se odigravale te svečanosti, koje neki autori⁸ nazivaju »praznik situla«, ostaje još uvijek otvoreno pitanje.

Kao što situlska umjetnost u jugoistočnim Alpama nije imala nikakvih prethodnika, tako ni poslije njenog nestanka u našim krajevima sličnih likovnih ostvarenja ili epigonstva — ako izuzmemo scene na japodskim kamenim urnama — nije bilo. Ona je vrlo rano preuzeta iz venetskog kulturnog kruga; kod nas se dalje samostalno razvijala i otprilike nakon dva stoljeća odjednom nestala. Zbog čega je tako brzo nestala, još nismo u stanju objasniti. Da li su to bili promijenjeni pogrebni rituali na osnovu neke nove religije ili nove vrijednosne predstave? Ili su to bile nove strukture vlasti, koje su namjerno srušile staru, tradicijom bogatu plemensku zajednicu sa vojničkom aristokracijom na čelu? Nije li možda taj prijelom posljedica Kelta i njihove premoći? Sve su to pitanja na koja mi danas još ne možemo dati jasan odgovor. Preskromni su još podaci iz 4. stolj. pr. n. e. kad je izvršen taj prijelom, koji u materijalnoj ostavštini znači kraj halštatske kulture i prijelaz u latensko doba.

Sto godina je prošlo (kao prva je otkrivena čuvena situla na Vačama godine 1882) otkako su pronađeni prvi situlski spomenici na našem tlu. Do danas je iskopano još mnogo predmeta tog halštatskog umjetničkog obrta. Tijekom vremena oni su doživjeli veoma različite, ponekad i sasvim suprotne interpretacije. Prvi koji se kod nas posvetio proučavanju situlske umjetnosti i objavio prve studije o najvažnijim objektima tog fenomena — pojasne ploče i posude — bio je F. Starè⁹. U njima je dao kulturnohistorijsku analizu i stilsko-kritičnu ocjenu tog likovnog stvaranja. Starè je objavio prvu studiju o svim prethistorijskim metalnim posudama u Sloveniji sa posebnim obzirom na situlsku umjetnost¹⁰. Prerana smrt spriječila je nastavak njegovog istraživanja na polju prethistorijske umjetnosti i objavu daljih radova o problematici halštatske umjetnosti uopće. Stareova kritična analiza situlskog stila bila je temelj za proučavanje prethistorijske toreutike kod nas. Njegove su teze kasnije prihvaćene od strane više istraživača i dalje razvijane. Sličan pregled brončanog posuda u Istri objavio je J. Mladin¹¹. Nove aspekte i podstreke o problemima situlske umjetnosti dala je međunarodna izložba situlske umjetnosti godine 1961/62. u Padovi, Ljubljani i Beču¹². Ubrzo iza te izložbe izašle su dvije temeljne publikacije o cjelokupnoj problematici situlske umjetnosti autorâ W. Luckeja¹³ i O. H. Freya¹⁴. Na velikoj izložbi o halštatskoj kulturi godine 1980. u Steyru¹⁵ bila je prikazana i tehnika ovog kulturnog perioda. Suvremenim kopijama alata i materijala, na izložbi je zorno demonstrirano kako su u halštatsko

⁸ K. Kromer, *Situla 20/21* (1980) 225 ss. — J. Kastelic, *Umetnost situl*, (Beograd—Ljubljana 1965), XVIII.

⁹ F. Starè, *Arheološki vestnik* 3, 1952, 173 ss. — isti, *Zbornik filozofske fakultete* 2 (1955), 103 ss.

¹⁰ F. Starè, *Zbornik filozofske fakultete* 2 (1955), 103 ss.

¹¹ J. Mladin, *Diadora* 7, 1974, 35 ss.

¹² *Katalozi: Mostra dell'arte delle situle dal Po al Danubio* (Padova 1961). — *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov* (Ljubljana 1962). — *Situlenkunst zwischen Po und Donau* (Wien 1962).

¹³ W. Lucke u. O.-H. Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island)*. Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962).

¹⁴ O.-H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*. Röm.-Germ. Forsch. 31 (1969).

¹⁵ *Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit* (Steyr 1980).

doba izrađivali različite oblike i predmete od drveta i metala, među njima i toreutički postupak kod izrađivanja i ukrašavanja situla¹⁶.

U posljednje vrijeme je S. Gabrovec¹⁷ sažeto predstavio nekoliko aktualnih problema situlske umjetnosti. Autor zastupa mišljenje da situlska umjetnost ne izražava samo novo shvaćanje umjetnosti u jugoistočnoalpskom prostoru nego i — barem djelomično — nove kultne i vrijednosne predstave. Time ova umjetnost pokazuje da je do susreta nosilaca jugoistočnoalpske halštatske kulture sa mediteranskim svijetom došlo veoma rano i intenzivno. To se primjećuje ne samo u preuzimanju materijalne kulture i vanjskog umjetničkog izraza juga nego osobito u vrijednosnim predstavama i duhovnoj svijesti halštatskih ljudi, iako oni helenski mitološki način mišljenja još nisu mogli potpuno preuzeti i dalje razviti.

U analizi stila i forme toreutičkih radova razlikujemo tri razvojna stupnja situlske umjetnosti na našem prostoru, koji se djelomično kronološki poklapaju:

1. Najranija djela u takozvanom »orijentalizirajućem« stilu, koja su nastala pod izravnim uplivom estenskog kruga. O.-H. Frey pri tom razlikuje još jednu stariju fazu (poklopci iz Stične, Mosta na Soči i Nezakcija, fragment šljema iz Magdalenske gore) i mlađu fazu (pojasne ploče iz Vača /kompozicija sa zečevima/ i Magdalenske gore /krilate životinje/). Fantastične krilate životinje, panterama slične zvijeri i stilizirani biljni motivi karakteristični su za ovaj stupanj.

2. U sljedeću fazu ubrajamo najznačajnija djela koja su nastala u domaćim radionicama i koja se smatraju vrhunskim proizvodima istočnoalpske toreutike. U tu grupu spadaju situle iz Vača, Magdalenske gore, Dolenjskih Toplica i ulomci situla iz Nezakcija, grob 12, kao i pojasne ploče iz Brezja, Vača (dvoboj konjanika) i Magdalenske gore (boksčki dvoboj). Karakteristične za ovu skupinu su situle sa realističnim scenama koje u više zona (tri ili četiri) pripovijedaju o svečanim događajima halštatskih aristokrata.

3. U posljednju fazu spadaju kasni primjerci čiji stil je F. Staré označio kao »ornamentalni realizam«. Na situlama tog stupnja javlja se samo jedan figuralni friz. Na njemu su uglavnom predstavljene rogate životinje (Cervidae) u hodu, koje su uokvirene vrlo stiliziranim biljnim, odnosno cvjetnim motivom. U tu grupu ulaze situle iz Novog Mesta, Valične vasi, Vača (Oxford) i Nezakcija.

Situlska umjetnost kod nas traje od kraja 7. do prve polovine 4. stoljeća prije n. e. Najstarija djela jasno pokazuju direktan upliv iz estenskog kruga sa motivima orijentalizirajućeg stila. Slijede najznačajnija djela situlske umjetnosti koja su nastala u 6. i na prijelomu u 5. stoljeće. Spomenici iz tog vremena u svojoj scenskoj kompoziciji predstavljaju domaće svečanosti sa svim autentičnim manifestacijama (naoružanje, nošnja, oblik posuđa, namještaj). Pojedini događaji nisu samo ispričani nego imaju čak i

¹⁶ H. Drescher, *Zur Technik der Hallstattzeit*. U djelu: *Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit* (Steyr 1980), 54 ss.

¹⁷ S. Gabrovec, *Traditiones 5—6, 1976—1977* (1979), 115 ss. — isti, *Der Beginn der Hallstattkultur und der Osten*. U djelu: *Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit* (Steyr 1980), 46 s., 51 s. — isti, *Alcuni problemi attuali dell'arte delle situle*. U djelu: *Este e la civiltà paleoveneta a cento anni delle prime scoperte* (Firenze 1980), 143 ss.

dramatične akcente (na primjer, dvoboj konjanika na pojasnoj ploči iz Vača). U drugoj polovini 5. stoljeća brzo opada stvaralačka moć halštatskih toreutičara. Oni se i dalje pridržavaju tradicionalne forme i tehničke izrade, dok se likovni sadržaj sve više reducira na simboličnu dekorativnost u jednoj figuralnoj zoni. Vrlo stilizirani biljni ukrasi uokviravaju samo još jedan jedini figuralni friz, koji je svoj narativni sadržaj izgubio u korist dekorativne linearnosti. Pri kraju 5. stoljeća i u početku 4. stoljeća nastali su posljednji primjerci ove umjetnosti. Ostvarenja iz ovog vremena očito zaostaju u stilu, sadržaju i umjetničkom izrazu za prethodnim majstorskim djelima. Halštatska kultura nije bila više u stanju napraviti korak ka racionalnom mišljenju, učiniti prijelaz u historijski svijet po uzoru sredozemnih zemalja.

Već je J. Kastelic¹⁸ naglasio da je situlski stil u svojoj osnovnoj koncepciji i u svom umjetničkom htijenju tipično arhaiski, pri čemu je patrijarhalni plemenski sistem odigrao bitnu ulogu. U to su vrijeme, doduše, postojala velika naselja — tu mislimo na dobro utvrđene gradine — ali o gradovima u klasičnom antičkom smislu ne možemo govoriti. Zbog toga i ne dolazi do izražaja tendencija ka demokratizaciji života, tj. ne dolazi do konsekvantnog realizma i nema prijelaza od vezane arhaike do slobodne klasike.

Stilske karakteristike i motivi na spomenicima situlske umjetnosti u našim krajevima ukazuju na to da su ti radovi nastali u radionicama domaćih majstora. »Slovensko-istarska« grupa toreutičkih radova razlikuje se od italske i tirolske grupe¹⁹, pa je, prema tome, autohtona. Jedinu iznimku predstavljaju najstariji primjerci koji su izrađeni u orijentalizirajućem stilu i koji su došli u naše krajeve bilo kao import bilo da su ih na našem tlu izradili putujući majstori iz estenskog kruga. Naručiocu toreutičkih umjetničkih proizvoda bili su domaći aristokrati u čijim oblastima su, po svoj prilici, djelovale i radionice. Ostaje još uvijek otvoreno pitanje da li su radionice, odnosno majstori radili stalno na jednom mjestu ili su to bili putujući majstori koji su se selili od jednog centra do drugog i ispunjavali narudžbe pojedinih aristokrata. A. Stipčević²⁰ misli

»... da su brončane situle i pasne spone izrađivane na ilirskom tlu, a da ikonografski sadržaj scena što se na njima nalaze u većini slučajeva ne odražava život sredine u kojoj su ti prikazi nastali, dolazimo do jedino mogućeg objašnjenja, a to je da su majstori što su izrađivali figuralne prikaze na metalnim predmetima to radili na ilirskom tlu, ali da nisu bili domaći ljudi, nego stranci koji su kao putujući majstori dolazili među Ilire i tu radili u službi obogaćenog sloja ilirske aristokracije.«

Ako su stvarno postojale stalne radionice, računamo da su na našem području u halštatsko doba radile barem tri radionice situlskih predmeta: jedna u Nezakciju, druga na Magdalenskoj gori i treća na Vačama, što je za posljednje dvije već pretpostavio F. Starè²¹. Eventualna četvrta radio-

¹⁸ U katalogu: Umetnost alpskih Ilirov in Venetov (Ljubljana 1962) 38.

¹⁹ L. Zemmer-Plank, *Situlenkunst in Tirol*. Veröffentlichl. d. Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum 56, 1976, 289 ss.

²⁰ A. Stipčević, *Iliri*, (1974), 196 s.

²¹ F. Starè, Zbornik filozofske fakultete 2 (1955), 190.

nica, koja je radila oko godine 400. pr.n.e. i u kojoj su nastali najmlađi primjerci figuralnih situla, radila je možda u Novom Mestu²².

Situlska umjetnost bitan je sastavni dio istočnoalpske halštatske kulture i važan doprinos stanovnika našeg prostora duhovnoj kulturi kontinentalne Evrope na pragu protohistorijskog vremena na rubu mediteranskih visokih kultura. Svojim figurativnim prikazima djela situlske umjetnosti predstavljaju specifično kulturno blago jugoistočnoalpske regije kojim su nam njeni tvorci prikazali svečane ritualne događaje halštatskih aristokrata. Predstave na situlama i pojasnim pločama, pored toga, prvorazredni su kulturnohistorijski izvori za proučavanje i tumačenje halštatskog plemstva i njegovog načina života. One nam u neku ruku nadomještaju pisane izvore halštatskog doba. Svojim slikovnim prikazom ti nam spomenici govore o »dvorskom« načinu života tadašnjih aristokrata u krugu istomišljenika i jednakih po položaju. Zbog toga bismo smjeli situlsku umjetnost s pravom označiti kao »dvorsku umjetnost« halštatskog doba u jugoistočnim Alpama.

U usporedbi sa istodobnim umjetničkim djelima u Grčkoj i Italiji, spomenici situlske umjetnosti su veoma skromni i djeluju »barbarski« naivno. Ovdje prethistorijske misaone kategorije, vezane za konzervativnu plemensku tradiciju, tamo nove vrijednosne predstave, drugačija mjerila i viši način mišljenja koji znači prijelaz u historiju. Ovdje kanonizirana produkcija prethistorijskih obrtnika i »dvorskih kroničara«, tamo slobodno razvijanje umjetnosti i svjesno stvaranje umjetničkih djela — to je bila ona sudbomosna duhovna barijera koju halštatsko društvo u Istočnim Alpama nije bilo u stanju prekoračiti.

U analizi situlske umjetnosti ne smijemo ispustiti iz vida još jedan aspekt. Broj do nas dospjelih djela situlske umjetnosti ni izdaleka ne odgovara broju u starije željezno doba izrađenih objekata. Iskustva modernih iskopavanja halštatskih grobova u našim krajevima pokazala su kako razorno djeluje oksidima bogata teška ilovača u Dolenjskoj ili vatra lomače u Istri na te nježne objekte iz tankog brončanog lima. U takvim nepovoljnim okolnostima jedino istančana zapažanja i dokumentacija na terenu, brižljiva konzervacija nalaza još na licu mjesta i tehnički dobro opremljene radionice mogu spasiti objekte situlske umjetnosti²³. Danas možemo samo naslućivati koliko je predmeta tog umjetničkog zanata propalo i prilikom starijih iskopavanja bez potrebne pažnje uništeno ili neidentificirano.

Od vremena internacionalne izložbe situlske umjetnosti i izlaska temeljnih publikacija Luckeja, Freya i Kastelica iskopano je više novih objekata situlske umjetnosti u Sloveniji i Istri, a nekoliko njih identificirano je u starim muzejskim fundusima. Zbog toga nam se čini umjesno te slike davnine ponovo prizvati u našu svijest, pogotovo što njihov smisao i sadržaj do danas još nisu potpuno razjašnjeni. Da li su realna slika društvenog vrha koji je u halštatsko doba bio vladajući i odlučujući? Da li su, možda, slike koje uveličavaju njihova djela ili predstave-iluzije o radostima aristokratskog sloja u posmrtnom životu? Realnost ili mit? To su pitanja koja nas u djelima situlske umjetnosti još uvijek zaokupljaju i otvaraju žive diskusije.

²² T. Knez, Arheološki vestnik 24, 1973 (1975), 321 s.

²³ O načinu i tehnici restauriranja figuralnih situla iz Novog Mesta vidi: H.-J. Hundt, Arheološki vestnik 24, 1973 (1975), 327 ss.

ZUSAMMENFASSUNG

SITULENKUNST IN JUGOSLAWIEN

Im Rahmen der südostalpinen Hallstattkultur entwickelte sich ein spezifisches toreutisches Kunstschaffen, das allgemein als »Situlenkunst« bezeichnet wird.^{12–14} Dieses Phänomen der vorgeschichtlichen figurativen Bildkunst aus dem ersten Jahrtausend v. Chr. ist nicht ethnisch gebunden, sondern entwickelte sich gleichzeitig in verschiedenen Kulturgruppen der älteren Eisenzeit im weiten europäischen Raum vom Picenum und Bologna über die Poebene und das Ostalpenmassiv bis zur Donau in Niederösterreich und bis nach Slowenien und Istrien (Abb. 1). Dieser weitgespannte Bogen rund um das Caput Adriae ist die Heimat der Situlenkunst. Fundplätze in Jugoslawien sind die südöstlichsten Fundstellen dieser attraktiven vorgeschichtlichen Metallobjekte. In Jugoslawien findet man sie in drei Gebieten: in Südslowenien, im Soča—Tal und in Istrien (Nesactium) (Abb. 2). Die Situlenkunst ist eine Kulturerscheinung einer bestimmten Zeitspanne und eines bestimmten Raumes, wo die ethnischen Elemente eine untergeordnete Rolle spielen. Für die hallstattzeitlichen Bewohner der Südostalpen waren die figurengeschmückten Situlen bestimmt keine Kunstwerke im heutigen Sinn. Sie dienten vielmehr als wertvolles Trinkgeschirr bei festgelegten Riten oder Festen. Diese Werke vorgeschichtlicher Kunstschmiede bildeten einen wesentlichen Bestandteil der Hallstattkultur im Ostalpenraum und seinen südlichen Randgebieten.

Motivinhalt und Darstellungsweise dieser eigenartigen Denkmälergruppe müssen im griechischen Kunstempfinden — realistisch dargestellte Szenen in friersartigem Umlauf — gesucht werden, das durch den etruskisch-venetischen Kulturkreis in den Ostalpenraum vermittelt wurde. Etruskische und orientalische Anregungen und Einflüsse sind unverkennbar in den Werken der Situlenkunst. Die repräsentativsten Werke dieses Kunsthandwerks stellen die Situlen dar, kleine, als luxuriöse Getränkebehälter bestimmte Bronzeeimer, die mit geschlossenen figürlichen Friesen verziert sind. Zur sog. Situlenkunst zählen auch andere gleichartig verzierte Gegenstände aus Bronzeblech wie z. B. Gürtelbleche, Dolchscheiden, Gefäßdeckel, Ohrringe, Zisten, Helme und Votivbleche. Alle Werke der Situlenkunst sind im Grunde Gebrauchsgegenstände, die bei Festen oder feierlichen Riten gebraucht bzw. getragen wurden.

Aufzug der Gäste zu Roß und im Wagen, Zweikämpfe und musischer Wettstreit, Treibjagd und Wagenrennen, feierlicher Umtrunk und Tanz, rituelle Opferung und erotisches Vergnügen sind Szenen, die auf Situlen und Gürtelblechen wiederholt dargestellt wurden. Daß der Beweggrund dieser Szenen ein bestimmtes Fest mit feierlichem Gelage war, findet heute weitgehend Zustimmung. Die Darstellungen offenbaren uns eine ausgesprochene Männerwelt, in der die Frauen stets eine untergeordnete, dienende Rolle spielen. Der Inhalt aller dieser Darstellungen läßt sich nicht leicht ergründen. Es bleibt zu fragen, ob sich der Bildinhalt auf kultische oder auf profane Handlungen bezieht? Haben wir es mit Szenen aus dem genießerischen Herrenleben der Oberschicht zu tun, oder müssen wir darin Gelage und Spiele mit festgesetzten Riten zu Ehren eines hochgestellten Toten sehen? Realität oder Mythos?

Für W. Lucke² und K. Kromer³ spiegeln die Szenen der Situlenkunst das profane einheimische Leben der führenden Schicht bei gewissen Festen wieder. Demgegenüber betonen H. Müller-Karpe⁴ und G. Kossack⁵ aber ihren Grab- und Kultcharakter. Für Kossack ist figurales Bronzegeschirr stellvertretend für Begräbnisfeierlichkeiten (Ekphora, Prothesis) aufzufassen. Tatsächlich stammen alle Denkmäler der Situlenkunst aus Gräbern; entsprechende Funde aus gleichzeitigen Wohnplätzen fehlen bisher. A. Eibner⁶ deutet die Szenen auf figuralen Situlen als Stammeskultfeste mit politisch-religiösen Motiven und meint, daß sich in den Motiven allmählich ein Wandel von der Kulthandlung zur Verweltlichung vollzieht, die in reinen Wettkampfspielen ausklingt. Sie knüpft dabei an die Interpretation von O.-H. Frey an, der in den Situlenszenen nicht einfache Lebensbilder, sondern ein überhöhtes, erstrebtes und verklärtes Herrenleben sieht. Zuletzt versuchte S. Gabrovec,¹⁷ einige aktuelle Probleme der Situlenkunst zusammenfassend darzulegen. Er vertritt die Meinung, die Situlenkunst verrate nicht nur eine neue Kunstauffassung im südöstlichen Alpenraum, sondern spiegele auch zumindest

teilweise neue Kult- und Wertvorstellungen. Damit zeigt die Situlenkunst, daß die Begegnung der Träger der südostalpinen Hallstattkultur mit der mediterranen Welt sehr früh erfolgte und intensiv verlief. Man erkennt das nicht nur an der Übernahme der materiellen Kultur und des äußeren Kunstausdruckes des Südens, sondern auch ganz besonders an den Wertvorstellungen und dem geistigen Bewußtsein der Hallstattleute, obwohl sie die mythologische Denkungsart noch nicht endgültig zu übernehmen und weiterzuentwickeln vermochten.

So wie die südostalpine Situlenkunst in ihrem Verbreitungsgebiet keine Vorgänger hatte, fand sie auch nach ihrem Ableben keinen Nachhall. Sie wurde aus dem venetischen Kulturkreis aufgegriffen, eigenständig geprägt und brach nach etwa zwei Jahrhunderten plötzlich wieder ab. Worauf ihr plötzliches Verschwinden zurückzuführen ist, läßt sich noch nicht mit Sicherheit sagen. Waren es veränderte Totenrituale, die in einer neuen Religion wurzelten, oder neue Wertvorstellungen, die bewußt das alte traditionsreiche Stammesgefüge mit herausragenden Adeligen (Fürsten) zerstörten? Ist der Abbruch mit dem Vorstoß der Kelten und ihrer Machtstellung zu erklären? Alles Fragen, auf die wir noch keine befriedigende Antwort wissen. Zu dürftig fließen archäologische Quellen aus dem 4. Jahrhundert v. Chr. in dem sich dieser Umbruch vollzogen hat.

Bei der Stil- und Formanalyse der toreutischen Werke unterscheiden wir drei einander folgende und teilweise überschneidende Entwicklungsstufen der Situlenkunst in Jugoslawien:

1. Die frühesten Werke im sog. orientalisierenden Stil, die direkt unter dem Einfluß des Este-Kreises entstanden sind. Geflügelte Fabelwesen, pantherartige Raubtiere und stilisierte Pflanzenmotive sind kennzeichnend für diese Stufe. Hierher gehören die Situlendeckel aus Stična, Most na Soči und aus Nesactium, das Helmfragment von Magdalenska gora und die Gürtelbleche aus Vače (Hasenkomposition) und Magdalenska gora (geflügelte Tierwesen).

2. Zur nächsten Phase zählen die reifen Werke, die in einheimischen Werkstätten entstanden und als Spitzenerzeugnisse der ostalpinen Toreutik gelten. Zu dieser Gruppe gehören die Situlen aus Vače, Magdalenska gora, Dolenjske Toplice und Situlenfragmente aus Nesactium Grab 12, sowie die Gürtelbleche aus Brezje, Vače (Reiterkampf) und Magdalenska gora (Boxkampf). Charakteristisch für diese Stilstufe sind Situlen mit realistischen Szenen, die in mehreren Zonen von feierlichen Handlungen hallstattzeitlicher Aristokraten erzählen.

3. Die späten Werke, von F. Starè als »ornamentaler Realismus« bezeichnet. Auf Situlen dieser Stufe ist nur ein Figurenfries dargestellt. Meist handelt es sich um hintereinander schreitende gehörnte Huftiere (Cervidae), die von einem stark stilisierten Pflanzen- oder Blütenmuster eingerahmt werden. Zu dieser Gruppe zählen die Situlen aus Novo mesto, Valična vas und Vače (Oxford), sowie Situlenfragmente aus Nesactium.

Die Situlenkunst dauerte in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 4. Jahrhunderts v. Chr. Die ältesten Werke zeigen unverkennbar einen direkten Einfluß aus dem Este-Kreis mit Motiven des orientalisierenden Stils. Es folgen die bedeutendsten Werke der Situlenkunst, die im 6. Jahrhundert und an der Wende zum 5. Jahrhundert entstanden. Die Denkmäler dieser Zeit geben in ihren szenischen Kompositionen das einheimische Fest mit allen seinen authentischen Manifestationen (Bewaffnung, Tracht, Gefäßformen, Mobiliar) wieder, manchmal sogar dramatische Akzente wie z. B. die Reiterkampfszene auf dem Gürtelblech von Vače. In der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts erstarrt die Schöpfungskraft der hallstattzeitlichen Toreuten. Sie halten an der überlieferten Form und Technik fest, während der Bildinhalt immer mehr auf das Symbolisch-Dekorative in einer Figurenzone reduziert wird, der seinen erzählenden Inhalt weitgehend zugunsten einer dekorativen Linearität verloren hat. Gegen Ende des 5. Jahrhunderts und zu Beginn des 4. Jahrhunderts entstanden die letzten Werke dieser Kunstrichtung. Die Schöpfungen dieser Zeit fallen jedoch im Stil und künstlerischen Vermögen gegenüber früheren Werken merklich ab.

Stilistische Merkmale und Motivinhalte auf Denkmälern der Situlenkunst aus Jugoslawien deuten darauf hin, daß diese Arbeiten in Werkstätten einheimischer Meister entstanden sind. Die »Slowenische« Gruppe toreutischer Werke läßt sich deutlich von der italischen und der Tiroler Gruppe unterscheiden, ist demnach

also autochthon. Eine Ausnahme bilden die frühesten Werke, die entweder als Importgut in den Südostalpenraum gelangten oder aber von wandernden Meistern in Slowenien gefertigt wurden. Die Auftraggeber und Förderer des toreutischen Kunsthandwerks waren einheimische Adelsherren, in deren Machtbereich wohl auch die Werkstätten dieser Gegenstände tätig waren. Fraglich bleibt, ob die Werkstätten bzw. die Meister ständig sesshaft waren oder ob wandernde Meister von einem Herrensitz zum anderen zogen und die Wünsche der jeweiligen Auftraggeber erfüllten.

Die Situlenkunst ist ein fester Bestandteil der ostalpinen Hallstattkultur und ein wichtiger Beitrag unseres Raumes zur Kultur Kontinentaleuropas an der Schwelle zur protohistorischen Zeit am Rande mediterraner Hochkulturen. Mit ihren figürlichen Schilderungen stellen die Werke der Situlenkunst ein spezifisches Kulturgut des südostalpinen Raumes dar, mit dem uns ihre Schöpfer die festlichen oder rituellen Ereignisse der Hallstattaristokraten vor Augen führen. Die Darstellungen auf den Situlen und Gürtelblechen sind außerdem auch eine hervorragende kulturhistorische Quelle für die Auffassung und Deutung der hallstattzeitlichen Nobilität und ihrer Lebensformen. Sie ersetzen uns gewissermaßen die schriftlichen Quellen der Hallstattzeit. In ihrer Bildersprache schildern sie uns die höfische Lebensart der hallstattzeitlichen Aristokraten im Kreise Gleichgesinnter und Gleichgestellter. Deshalb dürfen wir die Situlenkunst mit Recht als »Hofkunst« der Hallstattzeit im Südostalpenraum bezeichnen.

BIBLIOGRAFIJA

Boardman, John:

- *A Southern View of Situla*. U: *The European Community in Later Prehistory*. Studies in Honor of C. F. C. Hawkes. Edited by J. Boardman (London 1971), 121 ss.

Bocci, Piera:

- *Motivi etruschi sui bronzi atestini e alpini*. Studi in onore di Luisa Banti (Roma 1965), 69 ss.

Bonfante, Larissa:

- *Out of Etruria. Etruscan Influence North and South*. Brit. Arch. Reports, Internat. Ser. 103 (Oxford 1981).

Deschmann, Karl:

- *Ein Kunstwerk altetruskischer Metall-Technik*. Mitt. Zentr. Komm. N. F. 9, 1883, 16 ss; 51 ss; 99 ss;
- *Prähistorische Nachgrabungen in Krain im Jahre 1882*. Mitt. Anthrop. Ges. Wien 13, 1883, 178 s; tab. 20.

Di Filippo, Elena:

- *Rapporti iconografici di alcuni monumenti dell'arte delle situle*. U: *Venetia. Studi miscellanei di archeologia delle Venezie* 1 (Padova 1967), 97 ss.

Drescher, Hans:

- *Zur Technik der Hallstattzeit*. U: *Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit* (Steyr 1980), 54 ss.

Duhn, Friedrich von — Messerschmidt, Franz:

- *Italische Gräberkunde* 2 (1939).

Egg, Markus:

- *Zum Helmfragment von Magdalenska gora*. *Situla* 20/21 (1980) 241 ss.

Eibner, Alexandrine:

- *Die Kunst des Osthallstattkreises und ihre Beziehungen zu den Nachbargebieten*. U: *Rola oddziaływań kregu halsztackiego w rozwoju społec-*

zeñstw epoki zelaza w Polsce zachodniej na tle śródkowoeuropejskim (Wrocław 1980), 195 ss; Isti:

- *Musikleben in der Hallstattzeit. Betrachtungen zur »mousike« anhand der bildlichen Darstellungen.* Mitt. Osterr. Arbeitsgem. Ur- u. Frühgesch. 30, 1980, 121 ss.
- *Die »geistige Koinee« in der Kunst des 7. und 6. Jahrhunderts und ihre Auswirkungen im Osthallstattkreis.* U: Eisenzeit in Mitteleuropa. Forschungsber. Ur- u. Frühgesch. Wien 11 (1980), 18 ss.
- *Darstellungsinhalte in der Kunst der Hallstattkultur. Gedanken zum »überhöhten« Leben im Situlenberg und Osthallstattkreis.* U: Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981), 261 ss.

Fogolari, Giulia:

- *Alcune note sull' »arte delle situle«.* Aquileia e l'arco alpino orientale. U: Antichità alto adriatiche 9 (Udine 1976), 61 ss.

Frey, Otto-Herman:

- *Der Beginn der Situlenkunst im Ostalpenraum.* Germania 40, 1962 56 ss.
- *Ein verzierter Ohrring aus Stična.* Jahrb. RGZM 13, 1966, 44 ss.
- *Der Ostalpenraum und die antike Welt in der frühen Eisenzeit.* Germania 44, 1966, 48 ss.
- *Die Entstehung der Situlenkunst.* Röm.-Germ. Forsch. 31 (1969).
- *Figürliche verzierte Bronzeblecharbeiten aus Hallstatt und dem Südostalpengebiet.* U: Krieger und Salzherren. Hallstattkultur im Ostalpenraum. Ausstellungskataloge RGZM 4 (1970), 82 ss.
- *Die Kunst der Situlen. Metallarbeiten der Vorzeit im Südostalpenraum.* Ipek 23, 1970/1973, 41 ss.
- *Bemerkungen zur hallstattischen Bewaffnung im Südostalpenraum.* Arh. vestnik 24, 1973 (1975), 621 ss.
- *Bemerkungen zu figürlichen Darstellungen des Osthallstattkreises.* Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag (1976), 578 ss.
- *Werke der Situlenkunst.* U: Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit (Steyr 1980), 138 ss.
- *Situlenkunst.* U: E. Lessing, Hallstatt. Bilder aus der Frühzeit Europas (Wien-München 1980), 126 ss.

Gabrovec, Stane:

- Rec.: *Situla z Vač.* Situla 1 (1960), 132 ss.
- Rec.: *Die Situla in Providence (Rhode Island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreises.* Aus dem Nachlass von Wolfgang Lucke, herausgegeben von Otto-Herman Frey. Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962). Jahrb. RGZM 9, 1962 (1964), 197 ss.
- *Najstarejša grobna celota z upodobitvijo v situlskem stilu.* Arh. vestnik 15—16, 1964—1965, 127 ss.
- Rec.: Wolfgang Lucke-Otto Herman Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island).* Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962). Arh. vestnik 15—16, 1964—1965, 343 ss.
- *Kronologija čelad negovskega tipa.* Situla 8 (1965) 177 ss.
- *Železnodobna nekropola v Kobaridu.* Goriški letnik 3, 1976, 44 ss; tab. 11.
- *Nekateri aktualni problemi situlske umetnosti.* Traditiones 5—6, 1976—1977 (1979), 115 ss.
- *Dolga pot stiških izkopanin.* Zbornik občine Grosuplje 10, 1978, 127 ss.
- *Alcuni problemi attuali dell'arte delle situle.* U: Este e la civiltà paleoveneta a cento anni delle prime scoperte (Firenze 1980), 143 ss.

Gampenrieder-Haller, Rita:

- *Magdalenska gora Hügel XIII.* Disertacija Innsbruck (tipkopis 1974) 260, tab. 51:3.

Geupel, Frauke:

- *Funde der späten Hallstattzeit aus Krajina, Slovenija*. Forsch. u. Berichte 14, 1972, 203 ss.

Hencken, Hugh:

- *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia*. (Mecklenburg Collection, Part 2). Bull. Am. School Prehist. Research 32, 1978, naslovna strana; sl. 130; 55:b-e; 111; 140:m; 141; 250; 334:j.

Hochstetter, Ferdinand von:

- *Die neuesten Gräberfunde von Watsch und St. Margarethen in Krain und der Culturkreis der Hallstätter-Periode*. Denkschr. d. Math. — Naturwiss. Cl. d. k. Akad. d. Wiss. Wien 47, 1883, 170 ss.

Hoernes, Moritz:

- *Über die Situla von Watsch und verwandte Denkmäler*. Verhandlungen der 42. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien v. 24.—27. Mai 1883 (Leipzig 1894) 300 ss.
- *Urgeschichte der bildenden Kunst* (1925) 542 ss.

Hundt, Hans-Jürgen:

- *Die Restaurierung der Funde aus den hallstattzeitlichen Fürstengräbern von Novo mesto*. Arh. vestnik 24, 1973 (1975), 327 ss.

Kastelic, Jože:

- *Figuralna dediščina arheoloških dob v Sloveniji*. Likovni svet (Ljubljana 1950), 177 ss.
- *Situla z Vač = Situla aus Vače* (Beograd 1956).
- *Conservatismo e nuove correnti nell'arte degli Illiri e dei Veneti*. Atti del primo simposio di protostoria italiana (Orvieto 1969), 19 ss.

Kastelic, Jože — Mansuelli, Guido — Kromer, Karl:

- *Umetnost situla* (Beograd 1964) = *Situlenkunst* (Wien-München 1964) = *Situla Art* (Beograd 1965) = *Umetnost situl* (Beograd-Ljubljana 1965).

Knez, Tone:

- *Arhitektura halštatskih gomil in umetnost situl*. Sinteza št. 17, 1970, 29 ss.
- *Prazgodovina Novega mesta-Novo mesto in der Vorgeschichte* (Novo mesto 1971), 21 ss; sl. 65—66, 68—70.
- *Novo mesto v davniini* (Maribor 1972), 43 ss.
- *Nove situlske umetnine*. Kronika 20, 1972, 65 ss.
- *Arheološko Novo mesto. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* 48 (Ljubljana 1974), 8 ss.
- *Figurale Situlen aus Novo mesto*. Arh. vestnik 24, 1973 (1975), 309 ss.
- *Figural verzierte Situlen aus Novo mesto*. Antike Welt 7, 1976, H. 1, 32 ss.
- *Neue Werke der Situlenkunst aus Novo mesto*. Arch. Jugosl. 15, 1974 (1977), 13 ss.
- *Ein späthallstattzeitliches Fürstengrab von Novo mesto in Slowenien*. Germania 56, 1978, 125 ss.
- *Situlenkunst in Slowenien*. Antike Welt 11, 1980, H. 2, 52 ss.
- *Novo mesto in der Hallstattzeit*. U: Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981), 241 ss.
- *Situlska umetnost-izvirni prispevek slovenske prazgodovine*. Arh. vestnik 32, 1981, 547 ss.
- *L'art des situles en Slovénie*. Arch. Jugosl. 19, 1978 (1982), 19 ss.

Kossack, Georg:

- *Trinkgeschirr als Kultgerät der Hallstattzeit*. U: Varia archaeologica (Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht) (Berlin 1964), 96 ss.

- *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und Fränkischer Saale*. Materialh. zur Bayer. Vorgesch. 24 (1970), 160 ss.
- Krieger und Salzherren:
— *Hallstattkultur im Ostalpenraum*. Ausstellungskataloge RGZM 4 (Mainz 1970) 82 ss.
- Kromer, Karl:
— *Eine figural verzierte Situla von Magdalensberg bei St. Marein*. Veröffentl. Urgesch. Arbeitsgem. Anthropol. Ges. Wien 2, 1952, 53 ss.
— *Brezje*. Arheološki katalogi Slovenije 2 (1959) tab. 1:1a-b, 36:5.
— *Von frühem Eisen und reichen Salzherren* (Wien 1964), 69 ss.
— *Das Situlenfest. Versuch einer Interpretation der Darstellungen auf figural verzierten Situlen*. Situla 20/21 (1980), 225 ss.
- Kromer, Karl — Gabrovec, Stane:
— *L'art des situles dans les sépultures hallstattiennes en Slovénie*. Inventaria Archaeologica Jugoslavija, fascicule 5 (1962).
- Lenneis, Eva:
— *Die Frauentracht des Situlenstils, ein Rekonstruktionsversuch*. Arch. Austriaca 51, 1972, 16 ss.
- Ložar, Rajko:
— *Situla iz Griž pri Stični*. Glasnik Muz. dr. Slov. 18, 1937, 1 ss.
- Lucke, Wolfgang — Frey, Otto-Herman:
— *Die Situla in Providence* (Rhode Island). Röm.-Germ. Forsch. 26 (1962).
- Mansuelli, Guido Achille:
— *Arte delle situle*. Arte antica e moderna 18, 1962, 115 ss.
— *L'arte delle situle fra Mediterraneo ed Europa*. Atti del primo simposio internazionale di protostoria italiana (Orvieto 1969).
— *Ancora sui problemi dell' »Arte delle situle«*. Situla 14/15 (1974) 95 ss.
- Marchesetti, Carlo:
— Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste 10, 1887, VI.
— *Relazione sugli scavi preistorici eseguiti nel 1899*. Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste 20, 1900, 26 s.
- Megaw, John Vincent Stanley:
— *Art of the European Iron Age* (Bath 1970) Kat. Nr. 25; 53 (Vače); Kat. Nr. 28, 54 (Stična).
- Mladin, Josip:
— *Brončane posude i šljemovi iz Istre*. Diadora 7, 1974, 35 ss.
- Mole, Vojeslav:
— *Umetnost situle iz Vača*. Starinar 3. ser. 2, 1923, 79 ss.
Mostra dell'arte delle situle dal Po al Danubio (Padova 1961).
- Mötefindt, Hugo:
— *Ein Thymiaterion auf der Situla von Watsch*. Mitt. Anthr. Ges. Wien 43 (3. Folge 13) 1913, Sitzungsberichte (60 ss).
- Much, Matthäus:
— *Kunsthistorischer Atlas* (Wien 1899) tab. 53—55, 63.
- Müller-Karpe, Hermann:
— *Das vorgeschichtliche Europa* (1968), 153 ss.
- Müllner, Alfons:
— *Die Situla vom Gradišče am Magdalensberg bei St. Marein*. Argo 2, 1893, Nr. 7, 129.

- *Typische Formen aus den archäologischen Sammlungen des krainischen Landesmuseums »Rudolfinum« in Laibach in photographischen Reproduktionen* (Laibach 1900), tab. 19:2; 20:2, 5, 7.

Muratti, S.:

- *Le raccolte preistoriche Marchesetti e la civiltà dei metalli nella Venezia Giulia*. La Panarie 9, 1932, Nr. 521.

Naue, Julius:

- *Die figürlichen Darstellungen auf Gürtelblechen und Situlen von Bronze aus der Hallstattperiode*. Jahrb. Ver. Altertumsfr. im Rheinlande 1887, 14 ss.

Orsi, Paolo:

- *Cenni sulle necropoli carniche e sulla situla figurata di Watsch*. Atti mem. Deput. st. patr. Romagna 3. ser. 1, 1883, 342 ss.

Petru, Peter:

- *Zahodnoilirska družba po ugotovitvah na vaški in magdalenskogorski situli*. Arh. vestnik 24, 1973 (1975) 874 ss.

Puschi, Alberto:

- *Scavi di Nesazio*. Atti mem. Soc. istr. arch. st. patr. 19, 1903, 266 ss.
- *Il sepolcreto di tipo atestino di Nesazio nell'Istria*. U: Atti del Congresso internazionale di scienze storiche 5 (Roma 1904), 135 ss.
- *La necropoli preromana di Nesazio. Relazione degli scavi eseguiti negli anni 1901, 1903 e 1904*. Atti mem. Soc. istr. arch. st. patr. 21, 1905, 3 ss.

Reinach, Salomon:

- *Fouilles dans les nécropoles de Watsch et Sanct-Margarethen en Carniole*. Rev. Arch. 3. ser. 1, 1883, 265 ss.

Reitinger, Josef:

- *Die Hallstattkultur Mitteleuropas*. U: Die Hallstattkultur. Symposium Steyr 1980 (Linz 1981) 27 ss.

Righi, Giuliano:

- *Frammenti di una situla figurata da Caporetto*. Atti Civ. mus. stor. art. Trieste 6, 1969/70, 91 s.

Situlenkunst zwischen Po und Donau. Verzierte Bronzearbeiten aus dem ersten ersten Jahrtausend v. Chr. (Wien 1962).

Starè, France:

- *Dekoracija pravokotnih pasnih spon na Kranjskem*. Arh. vestnik 3, 1952, 173 ss.
- *Meč z okrašeno nožnico s Cveteža*. Arh. vestnik 4, 1953, 203 ss.
- *Vače*. Arheološki katalogi Slovenije 1 (1955) tab. 1; 44; 45; 59; 101—104; priloga.
- *Prazgodovinske kovinske posode iz Slovenije*. Zbornik filozofske fakultete Ljubljana 2, 1955, 103 ss.
- *Ob razstavi neznanih avtorjev*. Naša sodobnost 10, 1962, 639 ss.
- *Kipec ilirskega bojvnika z Vač*. Arh. vestnik 13—14, 1962—1963, 389 ss.
- *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor*. Razprave 1. razreda SAZU IX/3 (Ljubljana 1975) 193 ss.

Sticotti, Pietro:

- *Relazione preliminare sugli scavi di Nesazio*. Atti mem. Soc. istr. arch. st. patr. 18, 1902, 121 ss.

Stipčević, Aleksandar:

- *Elementi greci nell'arte degli Illiri*. Arte antica e moderna 9, 1960, 40 ss.
- *Arte degli Illiri* (Milano 1963) = The Art of the Illyrians (Milano 1963).
- *Gli Illiri* (Milano 1966).
- *Iliri* (Zagreb 1974), 191 ss.
- *The Illyrians. History and Culture* (New Jersey 1977), 197 ss.

Strohmeyer, Hannes:

- *Die Leibesübungen in der Situlenkunst. Die Leibeserziehung* (Schorndorf), H. 5, 1969, 144 ss.

Szombathy, Josef:

- Mitt. Anthr. Ges. Wien 21, 1891 (84).
- *Neue figural verzierte Gürtelbleche aus Krain*. Mitt. Anthr. Ges. Wien (N. F. 14) 1894, 227 ss.

Teržan, Biba:

- *Valična vas*. Arh. vestnik 24, 1973 (1975) tab. 29; 30.
- *Certoška fibula* (Katalog Dolenjskih Toplic). Arh. vestnik 27, 1976, priloga 3; tab. 12; 69:6.

Tischler, Otto:

- *Die Situla von Waatsch*. Correspondenzbl. der deutsch. Ges. f. Anthrop., Ethnol. u. Urgesch. 13, 1882, Nr. 12, 231 ss.

Treasures of Carniola. American Art Association, Anderson Galleries inc. (New York 1934) naslovna strana, tab. 4; 5; 8.

Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. Situle od Pada do Donave (Ljubljana 1962).

Vasić, Rastko:

- *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji* (Beograd 1973), 32 s.
- *Figural Elements in the Iron Age Art in Yugoslavia*. Balcanica 8, 1977, 43 ss.

Vuga, Davorin:

- *Ob stoletnici odkritja situle z Vač*. Arheo 2, 1981, 71 s.
- *Železnodobne Vače*. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 100 (1982).

Wells, Peter:

- *Magdalenska gora: Ein Siedlungsplatz in Slowenien aus der Eisenzeit*. Antike Welt 11, 1980, H. 3, 47 ss.

Wurmbrandt, Gundaker von:

- *Über ein Gürtelblech aus Watsch*. Mitt. Anthr. Ges. Wien 14, 1884 (40 ss).